

ISSN: 3049-2017

IJMH 2024; 1(5): 51-57

© 2024 IJMH

www.themultijournal.com

Received: 18-12-2024

Accepted: 26-12-2024

Publish : 28-12-2024

Dr. Gandikota ChennaiahDepartment of Sahitya (Sanskrit)
Guest Faculty, Andhra University,
Visakhapatnam, Andhra Pradesh.

प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धते: राष्ट्रियशिक्षानीते: (२०२०) च तुलनात्मकमध्ययनम्

Dr. Gandikota Chennaiah**सारांशः**

भारतीयसंस्कृतौ शिक्षा केवलं ज्ञानार्जनस्य साधनं नास्ति, अपितु सा मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासस्य संस्कारनिर्माणस्य समाजकल्याणस्य च प्रमुखमाध्यमम् अस्ति। प्राचीन-भारतीयशिक्षापद्धतिः वैदिकपरम्परायाः आधारेण विकसिताभूत्। अस्याः पद्धतेः प्रमुखलक्ष्यं विद्यार्थिनः शारीरिकमानसिकबौद्धिकनैतिकाध्यात्मिकविकासः आसीत्। गुरुकुलव्यवस्थायां गुरुशिष्यसम्बन्धः शिक्षायाः केन्द्रबिन्दुरासीत्। अध्ययनस्य सह आत्मसंयमः विनयः सेवाभावः कर्तव्यपरायणता च विशेषरूपेण पोषिताः। शिक्षा जीवनस्य प्रत्येकविषयेण सह सम्बद्धा आसीत् तथा च व्यक्तेः चरित्रनिर्माणं राष्ट्रहितचिन्तनं सांस्कृतिकसंरक्षणं च तस्याः मूललक्ष्येषु परिगणितम्।

आधुनिकभारते शिक्षाक्षेत्रे परिवर्तनशीलपरिस्थितीनां वैश्वीकरणस्य विज्ञानप्रौद्योगिक्योः च प्रभावस्य परिप्रेक्ष्ये भारतसरकारेण राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० प्रवर्तिता। एषा नीतिः भारतीयज्ञानपरम्परां आधुनिकशैक्षिकदृष्ट्या सह समन्वययितुं प्रयतते। अस्यां नीतौ समग्रशिक्षा मातृभाषामाध्यमम् अनुसन्धानसंस्कृतिः कौशलविकासः मूल्यशिक्षा भारतीयज्ञानपरम्परायाः संरक्षणं च विशेषतया प्रतिपादितम्। एते सर्वे विषयाः प्राचीनभारतीयशिक्षासिद्धान्तानां स्मरणं कारयन्ति, यद्यपि तेषां प्रस्तुतीकरणम् आधुनिकसामाजिकावश्यकतानुसारं परिवर्तितम् अस्ति।

अस्मिन् शोधलेखे प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतेः राष्ट्रियशिक्षानीतेः २०२० च तुलनात्मकदृष्ट्या विस्तृतमध्ययनं कृतम्। उभयोः व्यवस्थयोः उद्देश्यानि शिक्षणपद्धतयः पाठ्यविषयाः गुरुशिष्यसम्बन्धः मूल्यशिक्षा मातृभाषाया महत्त्वम् अनुसन्धानप्रवृत्तिः कौशलविकासः भारतीयज्ञानपरम्पराया संरक्षणम् इत्यादयः विषयाः सम्यग् विश्लेषिताः। अध्ययनस्य निष्कर्षः अयं भवति यत् राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० प्राचीनभारतीयशिक्षायाः अनेकान् मौलिकसिद्धान्तान् आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायाम् अभिनवरूपेण पुनः प्रतिष्ठापयितुं प्रयतते। यदि एषा नीतिः प्रभावकरूपेण कार्यान्विता भविष्यति तर्हि भारतीय-शिक्षाव्यवस्था ज्ञानविज्ञानसंस्कारसमन्वितरूपेण पुनरपि विश्वस्य आदर्शशिक्षाव्यवस्थारूपेण प्रतिष्ठां प्राप्नुयात्।

कुञ्जिकाशब्दाः (मुख्यपदानि)

प्राचीनभारतीयशिक्षा, गुरुकुलव्यवस्था, राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२०, भारतीयज्ञानपरम्परा, मूल्यशिक्षा, मातृभाषा, कौशलविकासः, अनुसन्धानसंस्कृतिः, संस्कृतशिक्षा, समग्रशिक्षा।

प्रस्तावना

"सा विद्या या विमुक्तये" इति भारतीयशिक्षादर्शनस्य मूलमन्त्रः। अस्य वाक्यस्य भावः अयं यत् या विद्या मनुष्यं अज्ञानबन्धनात् विमोचयति, आत्मविकासस्य मार्गं प्रदर्शयति, समाजस्य च हिताय प्रेरयति, सैव वास्तविकविद्या इति। भारतीयसंस्कृतौ शिक्षायाः स्वरूपं केवलं पुस्तकीयज्ञानपर्यन्तं न सीमितम् आसीत्। अपि तु सा मनुष्यस्य व्यक्तित्वविकासस्य, नैतिकचरित्रनिर्माणस्य, आध्यात्मिकोन्नतेः, सामाजिकदायित्वबोधस्य च प्रधानसाधनमभवत्। अतः शिक्षा भारतीयजीवनदर्शने धर्मस्य, संस्कृतेः, ज्ञानस्य, आचारस्य च समन्वितरूपेण परिकल्पिता आसीत्।

वैदिककालादारभ्य भारते शिक्षाया एकः विशिष्टः स्वरूपः विकसितः। तस्मिन् काले गुरुकुलव्यवस्था समाजस्य ज्ञानपरम्परायाः आधारस्तम्भरूपेण प्रतिष्ठिता आसीत्। गुरोः आश्रमे निवसन्तः छात्राः न केवलं वेदान् वेदाङ्गानि च अधीयन्ते स्म, अपि तु स्वावलम्बनम्, विनयम्, संयमम्, सेवा, सहजीवनम्,

Correspondence:**Dr. Gandikota Chennaiah**Department of Sahitya (Sanskrit)
Guest Faculty, Andhra University,
Visakhapatnam, Andhra Pradesh.

कर्तव्यपालनम् इत्यादीनपि जीवनमूल्यान् अभ्यासरूपेण अधिगच्छन्ति स्म। गुरुः तेषां केवलमध्यापकः नासीत्, किन्तु सः मार्गदर्शकः, संस्कारदाता, जीवननिर्माता च आसीत्।

प्राचीनभारतीयशिक्षाव्यवस्थायाः परमलक्ष्यं केवलं व्यवसायप्राप्तिः नासीत्। सा मनुष्यस्य अन्तर्बाह्यजीवनस्य समुचितविकासम् अपेक्षते स्म। शारीरिकबलम्, मानसिकस्थैर्यम्, बौद्धिकप्रगल्भता, नैतिक-शुद्धिः, आध्यात्मिकपरिपक्वता, सामाजिककर्तव्यपरायणता च शिक्षायाः अभिन्नाङ्गानि आसन्। अत एव उपनिषदः पुनः पुनः आत्मविद्यायाः, सत्यस्य, तपसः, ब्रह्मचर्यस्य, सेवायाः च महत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

परन्तु आधुनिकसमाजे विज्ञानस्य, प्रौद्योगिक्याः, वैश्वीकरणस्य, औद्योगिकीकरणस्य, डिजिटलपरिवर्तनस्य च प्रभावेण शिक्षाक्षेत्रे अपि व्यापकाः परिवर्तनाः अभवन्। रोजगारकेन्द्रितशिक्षा, व्यावसायिककौशलानि, अनुसन्धानम्, नवोन्मेषः, तन्त्रज्ञानस्य उपयोगः इत्यादयः विषयाः आधुनिकशिक्षायाः अनिवार्याङ्गानि अभवन्। एतादृशे परिवर्तिते सामाजिकपरिवेशे भारतसरकारेण द्विसहस्रविंशतितमे वर्षे राष्ट्रियशिक्षानीतिः प्रवर्तिता। अस्याः नीत्याः प्रमुखोद्देश्यः भारतीयपरम्परायाः संरक्षणं कृत्वा आधुनिकविश्वस्य आवश्यकतानुसारं शिक्षाव्यवस्थायाः पुनर्संरचना करणमस्ति।

राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० समग्रशिक्षां, मातृभाषामाध्यमम्, कौशलाधारिताध्ययनम्, अनुसन्धानसंस्कृतिं, भारतीयज्ञानपरम्परायाः पुनरुत्थानम्, मूल्याधारितशिक्षां च विशेषतया प्रोत्साहयति। एतेषां सर्वेषां तत्त्वानां मूलानि प्राचीनभारतीयशिक्षादर्शने एव निहितानि सन्ति। अतः प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतेः राष्ट्रियशिक्षानीतेः च तुलनात्मकमध्ययनं न केवलं शैक्षिकदृष्ट्या, अपि तु सांस्कृतिकदृष्ट्या, दार्शनिकदृष्ट्या, राष्ट्रीयदृष्ट्या च अत्यन्त-मावश्यकम् अस्ति।

अस्मिन् शोधलेखे उभयोः शिक्षाव्यवस्थयोः उद्देश्यानि, स्वरूपम्, पाठ्यक्रमः, गुरुशिष्यसम्बन्धः, मूल्यशिक्षा, मातृभाषाया महत्त्वम्, कौशलविकासः, अनुसन्धानप्रवृत्तिः, भारतीयज्ञानपरम्परायाः संरक्षणम् इत्यादयः विषयाः तुलनात्मकदृष्ट्या समीक्षिताः भविष्यन्ति। तदनन्तरं उभयोः व्यवस्थयोः साम्यवैषम्ये, गुणदोषौ, आधुनिकसमाजे तयोः प्रासङ्गिकता च विश्लेष्यन्ते। अन्ते भारतीयशिक्षाव्यवस्थायाः भावविकासाय केचन विधायकाः सुझावाः अपि प्रदास्यन्ते।

उद्देश्यानि

अस्य शोधलेखस्य प्रमुखोद्देश्यानि निम्नलिखितानि सन्ति।

- प्रथमम् प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतेः दार्शनिकस्वरूपस्य मूलतत्त्वानां च सम्यग्मध्ययनम्।
- द्वितीयम् राष्ट्रियशिक्षानीतेः २०२० मुख्योद्देश्यानां तत्त्वानां कार्यदिशायाश्च विश्लेषणम्।
- तृतीयम् प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतेः राष्ट्रियशिक्षानीतेः च साम्यवैषम्यानां तुलनात्मकपरिशीलनम्।
- चतुर्थम् गुरुकुलव्यवस्थायाः मूल्याधारितशिक्षायाः गुरुशिष्यसम्बन्धस्य च आधुनिकशिक्षायां प्रासङ्गिकताया विवेचनम्।
- पञ्चमम् मातृभाषाशिक्षणस्य भारतीयज्ञानपरम्परायाः कौशलविकासस्य अनुसन्धानसंस्कृतेश्च राष्ट्रियशिक्षानीत्यां स्थाननिर्णयः।

- षष्ठम् भारतीयशिक्षाव्यवस्थायाः भावविकासाय प्राचीनमूल्यानां आधुनिकशैक्षिकदृष्ट्या समन्वयस्य आवश्यकता प्रतिपादयितुम्।
- सप्तमम् भारतीयशिक्षाव्यवस्थां वैश्विकप्रतिस्पर्धायां संस्कार-सम्पन्नां ज्ञानसम्पन्नां च कर्तुं उपयुक्तानां मार्गाणां निरूपणम्।

शोधनपद्धतिः

अयं शोधलेखः मुख्यतया गुणात्मकशोधनपद्धत्याः आधारेण निर्मितः। अस्मिन् अध्ययनक्रमे प्राचीनभारतीयशिक्षायाः मूलस्रोता-सि यथा वेदाः उपनिषदः मनुस्मृतिः महाभारतम् कौटिलीया-र्थशास्त्रम् विष्णुपुराणम् इत्यादयः सम्यगवलोकिताः। एतेषु ग्रन्थेषु प्रतिपादितानां शैक्षिकसिद्धान्तानां सविस्तरमध्ययनं कृतम्।

तथैव आधुनिकभारतीयशिक्षाव्यवस्थायाः स्वरूपमवगन्तुं भारत-सरकारेण प्रकाशितस्य राष्ट्रियशिक्षानीतेः २०२० आधिकारिक-दस्तावेजस्य सूक्ष्ममध्ययनं कृतम्। तत्र प्रतिपादितानि शिक्षा-सिद्धान्तानि पाठ्यक्रमसुधाराः मातृभाषाशिक्षणम् कौशलाधारिता-ध्ययनम् अनुसन्धानप्रवृत्तिः डिजिटलशिक्षा भारतीयज्ञानपरम्पराया संरक्षणम् इत्यादयः विषयाः विश्लेषिताः।

अस्य अध्ययनस्य प्रमुखा पद्धतिः तुलनात्मकविश्लेषणात्मकदृष्टिः अस्ति। प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतेः आधुनिकराष्ट्रियशिक्षानीतेः च उद्देश्येषु पाठ्यविषयेषु शिक्षणपद्धतिषु मूल्यशिक्षायां गुरुशिष्य-सम्बन्धे समाजदृष्टौ च विद्यमानानां साम्यवैषम्यानां वैज्ञानिकरीत्या परीक्षणं कृतम्।

प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतेः स्वरूपम्

भारतीयसंस्कृतौ शिक्षायाः इतिहासः अत्यन्तं प्राचीनः समृद्धश्च अस्ति। वैदिककालादारभ्य विकसितायाः भारतीयशिक्षापद्धतेः मूलाधारः धर्मः, ज्ञानम्, संस्कारः, आत्मविकासः, समाजकल्याणम् इत्येतेषु तत्त्वेषु प्रतिष्ठितः आसीत्। शिक्षाया उद्देश्यं केवलं ग्रन्थज्ञानस्य सम्पादनं नासीत्, अपितु मनुष्यस्य सम्पूर्णव्यक्तित्वस्य विकासः आसीत्। अत एव भारतीयमनीषिभिः शिक्षां जीवनस्य प्रकाशरूपेण परिगणितम्।

वेदेषु उपनिषत्सु स्मृतिषु पुराणेषु महाकाव्येषु च शिक्षायाः स्वरूपं गुरोः कर्तव्यं शिष्यस्य धर्मश्च प्रतिपादितः। भारतीयदर्शने विद्या केवलं लौकिकजीवनस्य साधनं न अपितु जीवनोन्नतेः मोक्षस्य च आधारः मन्यते। अत एव विष्णुपुराणे उक्तम् "सा विद्या या विमुक्तये" इति।

प्राचीनभारतीयशिक्षाव्यवस्थायां ज्ञानं जीवनव्यवहारेण सह समन्वितम् आसीत्। धर्मदर्शनविज्ञानगणितव्याकरणसाहित्यादयः विविधविषयाः सम्यक् अध्याप्यन्ते स्म। विद्यार्थिनः गुरुगृहे प्रकृतेः मध्ये च प्रत्यक्षानुभवेन स्वावलम्बनम् अनुशासनम् सहकार्यभावं जीवनकौशलं च अधिगच्छन्ति स्म। अस्याः शिक्षायाः प्रमुखलक्ष्यं चरित्रनिर्माणम् आसीत्। सत्यम् अहिंसा दया विनयः गुरुसेवा राष्ट्रनिष्ठा लोकहितचिन्ता च विद्यार्थिषु विकसिताः। तथा च प्रकृतिसंरक्षणम् अपि शिक्षायाः अविभाज्यमङ्गम् आसीत्। एवं प्राचीनभारतीयशिक्षा ज्ञानम् आचारम् संस्कारम् पर्यावरणचेतनां च समन्वयेन व्यक्तेः सर्वाङ्गीणविकासं साधयति स्म।

एवं दृष्ट्वा जायते यत् प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतिः केवलं अध्ययनव्यवस्था नासीत्। सा एकः जीवनदर्शनाधारितः संस्कारप्रवाहः आसीत्। अस्याः शिक्षायाः केन्द्रे ज्ञानं, आचारः, संस्कारः, सेवा, स्वाध्यायः, अनुशासनम्, आध्यात्मिकचिन्तनम्, सामाजिकउत्तरदायित्वं च समन्वितरूपेण प्रतिष्ठितम् आसीत्। एते

एव तत्त्वानि अद्यापि भारतीयशिक्षायाः स्थायिमूल्यानि सन्ति। आधुनिकराष्ट्रियशिक्षानीतौ अपि एतेषां तत्त्वानां पुनराविर्भावः स्पष्टतया दृश्यते।

गुरुकुलव्यवस्था

प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतेः मूलाधाररूपा गुरुकुलव्यवस्था भारतीयसंस्कृतेः द्वितीया देनुका इव परिगण्यते। अस्यां व्यवस्थायां शिक्षा केवलं पाठ्यविषयज्ञानस्य सम्पादनार्थं न आसीत्, अपि तु जीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासाय कल्पिता आसीत्। गुरोः आश्रमः विद्यार्थिनां निवासस्थानं, अध्ययनकेन्द्रं, संस्कारनिर्माणपीठं, सामाजिकजीवनस्य प्रशिक्षणकेन्द्रं च आसीत्। अत्र विद्यार्थी गुरोः सान्निध्ये निवसन् अध्ययनं करोति स्म, तेन च तस्य व्यक्तित्वं ज्ञानेन, विनयेन, सेवाभावेन, आत्मसंयमेन च समृद्धं भवति स्म।

गुरुकुले विद्यार्थिनः गुरोः सान्निध्ये निवसन्तः ब्रह्मचर्यं अनुशासनं स्वाध्यायं गुरुसेवां च आचरन्तः अध्ययनं कुर्वन्ति स्म। गुरुः शिष्यस्य स्वभावानुसारं शिक्षां प्रददाति स्म तथा श्रद्धाविश्वाससमन्वितः गुरुशिष्यसम्बन्धः शिक्षायाः प्रमुखाधारः आसीत्।

गुरुकुले श्रवणमननसंवादप्रश्नोत्तरादिभिः विद्यार्थिनः चिन्तन-तर्कशक्तीं विकसिते। एतानि तत्त्वानि राष्ट्रियशिक्षानीत्यामपि विद्यार्थिकेन्द्रितशिक्षायाः मूल्याधारिताध्ययनस्य च आधाररूपेण स्वीकृतानि सन्ति। अतः गुरुकुलव्यवस्था अद्यापि भारतीयशिक्षायाः प्रेरणास्रोतः अस्ति।

गुरुकुलव्यवस्थायाः प्रमुखविद्याकेन्द्राणि

प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतेः विकासे गुरुकुलव्यवस्था आधारभूता आसीत्। कालक्रमेण अस्याः व्यवस्थायाः विस्तारः अभवत्, तेन भारतवर्षे अनेकानि महानि विद्याकेन्द्राणि विकसितानि। एतानि विद्याकेन्द्राणि केवलं अध्ययनस्थानानि नासन्, अपि तु ज्ञानविज्ञानसंस्कृतेः अनुसन्धानस्य च महानि केन्द्राणि आसन्। तेषां माध्यमेन भारतीयज्ञानपरम्परा विश्वस्य विविधदेशेषु प्रसृता। अत एव भारतं प्राचीनकाले विश्वगुरुः इति कीर्तिम् अलभत।

तक्षशिला, नालन्दा, विक्रमशिला, वल्लभी, काञ्चीपुरम्, उदन्तपुरी, पुष्पगिरिः, मिथिला इत्यादीनि प्राचीनभारते प्रसिद्धानि विद्याकेन्द्राणि आसन्। एतेषु वेदाः, व्याकरणम्, न्यायः, दर्शनम्, आयुर्वेदः, गणितम्, ज्योतिषम्, साहित्यं तथा अन्ये बहवः विषयाः अध्याप्यन्ते स्म। एतानि विद्याकेन्द्राणि उच्चशैक्षणिकगुणवत्तया, शास्त्रार्थपरम्परया, अनुसन्धानप्रवृत्त्या च प्रसिद्धानि आसन्। भारतस्य विविधप्रदेशेभ्यः तथा विदेशेभ्यः अपि विद्यार्थी अत्र समागत्य अध्ययनं कुर्वन्ति स्म।

एतेषां विद्याकेन्द्राणां प्रमुखं वैशिष्ट्यं नाम ज्ञानस्य सार्वभौमिकदृष्टिः। जातिः, प्रदेशः, भाषा, राष्ट्रम् इत्यादिभेदान् अतिक्रम्य विभिन्नदेशेभ्यः विद्यार्थिनः भारतमागत्य अध्ययनम् अकुर्वन्। गुरवः अपि ज्ञानदानं सर्वोच्चधर्मरूपेण मन्यमानाः निष्पक्षभावेन अध्यापयन्ति स्म। अयं दृष्टिकोणः अद्यतनस्य अन्तरराष्ट्रीयशिक्षादर्शस्य अपि प्रेरणास्रोतः अस्ति।

राष्ट्रियशिक्षानीत्यां २०२० अपि भारतीयज्ञानपरम्परायाः पुनरुत्थानस्य प्रसङ्गे नालन्दा, तक्षशिला, विक्रमशिला इत्यादीनां विद्याकेन्द्राणां गौरवपूर्णपरम्परायाः स्मरणं दृश्यते। नूतनभारते बहुविषयात्मकविश्वविद्यालयानां निर्माणम्, अनुसन्धानसंवर्धनम्, भारतीयज्ञानप्रणाल्याः अध्ययनम्, अन्तरराष्ट्रीयसहकारः च एतेषां प्राचीनविद्याकेन्द्राणां आदर्शानुसारेण प्रवर्तयितुं प्रयत्नः क्रियते। अतः एतानि विद्याकेन्द्राणि केवलं इतिहासस्य स्मरणीयविषयाः न, अपि

तु आधुनिकभारतीयशिक्षाविकासस्य प्रेरकशक्तयः इति निःसंशयं वक्तुं शक्यते।

प्राचीनभारतीयशिक्षायाः उद्देश्यानि

भारतीयशिक्षादर्शने शिक्षायाः उद्देश्याः अत्यन्तं व्यापकाः, जीवनोपयोगिनः, मानवकल्याणपराः च आसन्। प्राचीनभारतीयमनीषिणः शिक्षां केवलं अधरज्ञानस्य साधनं न मन्यन्ते स्म, अपि तु सा मनुष्यस्य अन्तःकरणपरिष्कारस्य, चरित्रनिर्माणस्य, आत्मोन्नतेः, समाजसेवायाः, राष्ट्रनिर्माणस्य च प्रमुखमाध्यमम् इति स्वीकृतवन्तः। अतः शिक्षायाः प्रत्येकः अङ्गः व्यक्तित्वविकासेन सह सम्बद्धः आसीत्।

प्राचीनभारतीयशिक्षायाः प्रथमम् उद्देश्यम् आत्मज्ञानप्राप्तिः आसीत्। उपनिषदः पुनः पुनः प्रतिपादयन्ति यत् मनुष्यजीवनस्य परमपुरुषार्थः आत्मस्वरूपस्य बोधः एव। तेन शिक्षायाः प्रयोजनं केवलं बाह्यवस्तूनां ज्ञानं न, अपि तु स्वस्य वास्तविकस्वरूपस्य अनुभूतिः आसीत्। छान्दोग्योपनिषदि उद्दालकऋषिः श्वेतकेतुं प्रति आत्मविद्यायाः महत्त्वं प्रतिपादयन् "तत्त्वमसि" इति महामन्त्रं उपदिशति। एषा शिक्षा मनुष्यं आत्मविश्वासेन, विवेकेन, आध्यात्मिकपरिपक्वतया च समृद्धं करोति।

द्वितीयम् उद्देश्यम् चरित्रनिर्माणम् आसीत्। भारतीयसंस्कृतौ ज्ञानं यदि सदाचारेण न युक्तं भवेत् तर्हि तस्य किञ्चित् अपि मूल्यं नास्तीति स्पष्टतया प्रतिपादितम्। सत्यवादिता, दया, अहिंसा, क्षमा, शौचम्, आत्मसंयमः, गुरुभक्तिः, मातृपितृसेवा, लोकहितचिन्ता च शिक्षायाः अनिवार्याङ्गानि आसन्। तैत्तिरीयोपनिषद् स्नातकधर्मे "सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः।" इति उपदेशेन शिक्षायाः नैतिकस्वरूपं प्रतिपादयति।

तृतीयम् उद्देश्यम् समाजसेवा आसीत्। प्राचीनभारतीयदर्शने व्यक्तेः विकासः समाजस्य विकासेन सह अविच्छिन्नरूपेण सम्बद्धः मन्यते स्म। अतः शिक्षितः पुरुषः स्वहितं न केवलं चिन्तयेत्, अपि तु समाजस्य, राष्ट्रस्य, समग्रलोकस्य च हिताय कार्यं कुर्यात् इति भावना सर्वत्र दृश्यते। महाभारते अपि राजधर्मः, लोकसंग्रहः, परोपकारः, दानशीलता, धर्मपालनं च शिक्षितजीवनस्य आवश्यकतत्त्वत्वेन वर्णितानि सन्ति।

चतुर्थम् उद्देश्यम् संस्कृतिसंरक्षणम् आसीत्। वेदाः, वेदाङ्गानि, इतिहासपुराणानि, संस्कृतभाषा, यज्ञपरम्परा, आचारव्यवस्था, भारतीयदर्शनानि च शिक्षायाः माध्यमेन पीढीभ्यः पीढीषु संप्रेषितानि। गुरवः केवलं शास्त्रज्ञानं न ददति स्म, अपि तु भारतीयजीवनमूल्यानि व्यवहाररूपेण शिष्येषु प्रतिष्ठापयन्ति स्म। एतेन भारतीयसंस्कृतेः अखण्डता सहस्रवर्षपर्यन्तं संरक्षिता अभवत्। पञ्चमम् उद्देश्यम् स्वावलम्बनस्य विकासः आसीत्। गुरुकुले विद्यार्थी स्वहस्तेन आश्रमकार्याणि कुर्वन्ति स्म। जलाहरणम्, समिधासंग्रहः, गोसेवा, आश्रमशुश्रूषा, कृषिकर्म, स्वाध्यायः च तेषां नित्यजीवनस्य अङ्गानि आसन्। एतादृशेन प्रशिक्षणेन तेषु श्रमस्य गौरवबुद्धिः, आत्मविश्वासः, उत्तरदायित्वबोधः, स्वावलम्बनभावश्च विकसितः। अद्यतनकाले यत् अनुभवाधारितशिक्षा इति कथ्यते, तस्य मूलतत्त्वानि अस्मिन्नेव शिक्षादर्शने निहितानि सन्ति।

षष्ठम् उद्देश्यम् समग्रव्यक्तित्वविकासः आसीत्। भारतीयशिक्षा शारीरिकबलं, मानसिकप्रगल्भतां, बौद्धिकक्षमतां, नैतिकदृढतां, आध्यात्मिकचेतनां, सामाजिकदायित्वबोधं च समन्वयेन विकसितुं प्रयतते स्म। एतादृशः समग्रदृष्टिकोणः एव आधुनिकराष्ट्रिय-

शिक्षानीत्याः २०२० "Holistic Education" इति संकल्पनायाः मूलप्रेरणास्रोतः इति वक्तुं शक्यते।

एवं दृष्ट्वा स्पष्टं भवति यत् प्राचीनभारतीयशिक्षायाः उद्देश्याः केवलं तत्कालीनसमाजस्य आवश्यकताः पूरयितुं नासन्, अपि तु सर्वकालेषु सर्वेषां समाजानां कृते प्रेरणादायकाः सन्ति। ज्ञानस्य सह संस्कारः, विज्ञानस्य सह नैतिकता, व्यक्तिविकासस्य सह समाजसेवा, आत्मोन्नतेः सह लोककल्याणम् इति भारतीयशिक्षायाः अद्वितीयः समन्वयः अद्यापि शिक्षाजगति आदर्शरूपेण स्वीकर्तुं योग्यः अस्ति।

प्राचीनभारतीयशिक्षायाः पाठ्यविषयाः

प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतौ पाठ्यविषयाः अत्यन्तं विस्तृताः समन्विताश्च आसन्। तेषां निर्माणे मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीण-विकासः प्रधानोद्देश्यः आसीत्। अतः तदा शिक्षायां केवलं धार्मिकविषयाः एव न अध्याप्यन्ते स्म, अपि तु दर्शनम्, विज्ञानम्, चिकित्साशास्त्रम्, राज्यशास्त्रम्, गणितम्, साहित्यं, कलाः, कृषिविज्ञानम्, युद्धविद्या, नैतिकशिक्षा च समुचितरूपेण समाविष्टाः आसन्। एतेषां विषयाणां समन्वयेन विद्यार्थिनः ज्ञानसम्पन्नाः, विवेकिनः, कर्तव्यपरायणाः, समाजोपयोगिनश्च भवन्ति स्म।

वैदिकसाहित्यं तथा षड्वेदाङ्गानि प्राचीनभारतीयशिक्षायाः मूलाधाराः आसन्। दर्शनशास्त्राणि विद्यार्थिनां तार्किकचिन्तनं तत्त्वविवेकं च विकसितवन्ति। व्याकरणम् भाषाशुद्धये शास्त्रावगाहनाय च अत्यन्तम् आवश्यकम् आसीत्। आयुर्वेदः धनुर्वेदः गान्धर्ववेदः स्थापत्यविद्या च व्यवहारोपयोगिनः विषयाः आसन्। गणितं ज्योतिषं खगोलविज्ञानं च भारतीयवैज्ञानिकपरम्परायाः प्रमुखाधाराः आसन्। अर्थशास्त्रं राजनीतिः कृषिः पशुपालनं वाणिज्यं च विद्यार्थिनां व्यवहारदक्षतां विकसितवन्ति।

प्राचीनभारतीयशिक्षायाः पाठ्यक्रमः समन्वयात्मकः आसीत्, यत्र ज्ञानस्य विविधशाखाः एकात्मभावेन अध्यापिताः। एषः दृष्टिकोणः आधुनिकराष्ट्रियशिक्षानीत्याः बहुविषयात्मकशिक्षायाः प्रेरणास्रोतः अस्ति। अतः अयं पाठ्यक्रमः अद्यापि अनुकरणीयः अस्ति।

गुरोः स्थानम्

प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतौ गुरोः स्थानं सर्वोच्चम् आसीत्। भारतीयसंस्कृतौ गुरुः केवलं पाठान् अध्यापयन् अध्यापकः न मन्यते स्म, अपि तु सः ज्ञानस्य प्रदाता, संस्कारस्य निर्माता, चरित्रस्य शिल्पी, समाजस्य मार्गदर्शकः, राष्ट्रस्य भाविनिर्माता च आसीत्। अत एव वैदिकवाङ्मये, उपनिषत्सु, स्मृतिग्रन्थेषु, महाकाव्येषु च गुरोः महिमा अत्यन्तगौरवेण वर्णिता दृश्यते। शिक्षायाः केन्द्रबिन्दुः गुरुः एव आसीत्, यतः तस्य जीवनम् एव शिष्याणां कृते आदर्शरूपेण प्रतिष्ठितम् अभवत्।

तैत्तिरीयोपनिषदि स्पष्टतया आदेशः प्रदत्तः अस्ति "आचार्यदेवो भव" इति। अस्य वाक्यस्य तात्पर्यमिदं यत् आचार्यः देवतावत् पूजनीयः, वन्दनीयः, अनुसरणीयश्च भवति। गुरुः केवलं शास्त्रज्ञानं न ददाति, अपि तु धर्ममार्गं, सदाचारं, कर्तव्यनिष्ठां, आत्मसंयमं, समाजसेवां च स्वजीवनदृष्टान्तेन शिक्षयति। अतः भारतीयशिक्षायां गुरुशिष्यसम्बन्धः केवलं औपचारिकः नासीत्, अपि तु आध्यात्मिकः, सांस्कृतिकः, नैतिकश्च सम्बन्धः आसीत्।

गुरोः प्रमुखं कर्तव्यं शिष्यस्य ज्ञानस्य चरित्रस्य च विकासः आसीत्। गुरुः शिष्यस्य स्वभावं बुद्धिं रुचिं च ज्ञात्वा तदनुसारं शिक्षां प्रददाति स्म तथा स्वयंचिन्तनाय सत्यस्य अन्वेषणाय च प्रेरयति स्म। सः

केवलं अध्यापकः न आसीत् अपि तु नैतिकजीवनस्य मार्गदर्शकः अपि आसीत्।

राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० अपि शिक्षकस्य प्रेरकस्य मार्गदर्शकस्य मूल्यशिक्षायाः संवाहकस्य च भूमिकां स्वीकरोति। विद्यार्थिकेन्द्रितशिक्षायाः सफलतायै योग्यगुरोः आवश्यकता अनिवार्या इति प्रतिपाद्यते। अतः प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धत्यां गुरोः आदर्शः आधुनिकशिक्षायामपि समानरूपेण प्रासङ्गिकः अस्ति।

राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२०

एकविंशतितमे शतके ज्ञानविज्ञानयोः तीव्रविकासः, वैश्वीकरणस्य प्रभावः, प्रौद्योगिक्याः अभूतपूर्वविस्तारः, सामाजिकपरिवर्तनानि, रोजगारक्षेत्रस्य नूतनावश्यकताः च भारतीयशिक्षाव्यवस्थायाः पुनर्विचारस्य आवश्यकता जनितवन्तः। एतस्याः आवश्यकतायाः परिपूर्त्यर्थं भारतसरकारेण द्विसहस्रविंशतितमे वर्षे राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० प्रकाशिताभूत्। एषा नीतिः केवलं पाठ्यक्रमपरिवर्तनस्य दस्तावेजः नास्ति, अपि तु भारतीयशिक्षाव्यवस्थायाः दार्शनिकदिशां पुनर्निर्धारयितुं निर्मिता व्यापकशैक्षिकनीतिः अस्ति।

अस्याः नीत्याः मूलदृष्टिः विद्यार्थिनः सर्वाङ्गीणविकासः अस्ति। शिक्षायाः उद्देश्यं केवलं परीक्षासफलता अथवा रोजगारप्राप्तिः न भवेत्, अपि तु सृजनात्मकता, चिन्तनशक्तिः, नैतिकमूल्यानि, सामाजिकदायित्वबोधः, वैज्ञानिकदृष्टिः, राष्ट्रियचेतना च समानरूपेण विकसितव्याः इति अस्याः नीत्याः प्रमुखाभिप्रायः अस्ति। अयं दृष्टिकोणः प्राचीनभारतीयशिक्षादर्शनस्य "समग्रव्यक्तित्वविकासः" इति तत्त्वेन सह स्पष्टं साम्यं दर्शयति।

राष्ट्रियशिक्षानीत्यां भारतीयज्ञानपरम्परायाः पुनः प्रतिष्ठापनस्य विशेषः प्रयत्नः कृतः। वेदाः, उपनिषदः, भारतीयदर्शनम्, आयुर्वेदः, योगः, गणितम्, ज्योतिषम्, साहित्यं, संस्कृतभाषा च भारतीयबौद्धिकसम्पदः इति स्वीकृत्य तेषां अध्ययनाय विशेषं प्रोत्साहनं प्रदत्तम्। एतत् दर्शयति यत् आधुनिकभारतीयशिक्षा स्वकीयसंस्कृतेः मूलाधारान् विस्मृत्य न, अपि तु तान् आधुनिकविज्ञानदृष्ट्या पुनर्व्याख्यातुम् इच्छति।

अस्याः नीत्याः अन्यत् प्रमुखवैशिष्ट्यं छात्रकेन्द्रितशिक्षणपद्धतिः अस्ति। पूर्वं शिक्षणप्रक्रिया अध्यापककेन्द्रिता आसीत्, किन्तु अस्यां नीतौ विद्यार्थी स्वयम् अधिगमप्रक्रियायाः केन्द्रबिन्दुः इति प्रतिपादितम्। शिक्षकः मार्गदर्शकः, प्रेरकः, सहयोगी च भवति। संवादः, अनुभवाधाराित्वाध्ययनम्, परियोजनाकार्यम्, समूहचर्चा, अनुसन्धानप्रवृत्तिः, स्वाध्यायः चेति विविधाः पद्धतयः प्रोत्साहिताः। एषा प्रणाली गुरुकुलपरम्परायाः संवादात्मकशिक्षणस्य आधुनिकव्याख्या इव दृश्यते।

राष्ट्रियशिक्षानीत्याः विशेषलक्ष्णेषु एकं बहुविषयात्मकशिक्षाया समर्थनम् अस्ति। छात्राः स्वाभिरुच्यानुसारं विविधविषयान् चयनं कर्तुं शक्नुवन्ति। विज्ञानम्, साहित्यं, कला, वाणिज्यं, प्रौद्योगिकी, योगः, सङ्गीतम् इत्यादयः विषयाः परस्परं सम्बद्धरूपेण अध्येतुं शक्यन्ते। अयं विचारः प्राचीनभारतीयशिक्षायाः समन्वयात्मकपाठ्यक्रमस्य पुनरावर्तनम् इति वक्तुं शक्यते।

राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० समावेशीशिक्षा गुणवत्तावर्धनम् अनुसन्धानम् कौशलविकासम् नैतिकशिक्षाम् भारतीयभाषा-संरक्षणम् इत्यादिषु विशेषं बलं ददाति। अस्यां नीतौ प्राचीनभारतीयशिक्षायाः मूलतत्त्वानां आधुनिकदृष्ट्या समन्वयः दृश्यते। योग्यशिक्षकैः समुचितसंसाधनैः प्रभावीकार्यान्वयेन

समाजस्य सहयोगेन च एषा नीतिः भारतीयशिक्षाव्यवस्थां पुनः वैश्विकस्तरे आदर्शरूपेण प्रतिष्ठापयितुं समर्था भविष्यति।

राष्ट्रियशिक्षानीतिः प्रमुखविशेषताः

समग्रशिक्षा

राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० मध्ये समग्रशिक्षायाः अत्यन्तमहत्त्वं प्रतिपादितम्। अस्याः नीत्याः अनुसारं शिक्षायाः उद्देश्यं केवलं शैक्षिकप्रगतेः न, अपि तु विद्यार्थिनः शारीरिकमानसिकबौद्धिकनैतिकसामाजिकविकासः इति। एषः सिद्धान्तः प्राचीनभारतीयशिक्षादर्शनस्य मूलभावनया सह सुसम्बद्धः अस्ति। गुरुकुलव्यवस्थायामपि वेदाध्ययनस्य सह योगः, स्वाध्यायः, समाजसेवा, नैतिकजीवनं च समानरूपेण महत्त्वं प्राप्तवन्तः। तस्मात् राष्ट्रियशिक्षानीतिः समग्रशिक्षासंकल्पना प्राचीनभारतीयशिक्षायाः आधुनिकरूपमेव इति वक्तुं शक्यते।

अस्यां नीतौ बहुविषयात्मकशिक्षा, सृजनात्मकचिन्तनम्, अनुसन्धानप्रवृत्तिः, तर्कशक्तिः, मूल्यशिक्षा, क्रीडा, कला, योगः, संगीतं च विशेषतया प्रोत्साहितानि। सत्यनिष्ठा, कर्तव्यपरायणता, सहकार्यभावः, पर्यावरणसंरक्षणम्, राष्ट्रियैक्यभावना च अपि प्रमुखतया प्रतिपादितानि। एतानि सर्वाणि तत्त्वानि प्राचीनभारतीयशिक्षायाः आदर्शैः सह साम्यं दर्शयन्ति। अतः राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० प्राचीनभारतीयशिक्षादर्शनस्य मूलतत्त्वानां आधुनिकव्याख्या इति निःसंशयं वक्तुं शक्यते।

मातृभाषाशिक्षणम्

राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० प्रमुखेषु सिद्धान्तेषु मातृभाषाशिक्षणस्य विशेषमहत्त्वं प्रतिपादितम् अस्ति। अस्याः नीत्याः अनुसारं बालकस्य प्रारम्भिकशिक्षा यथाशक्यं मातृभाषायां, स्थानीयभाषायां वा प्रदातव्या। एतादृशेन शिक्षणेन बालकः विषयान् सहजतया अवगच्छति, तस्य चिन्तनशक्तिः, अभिव्यक्तिसामर्थ्यं, सृजनात्मकता च स्वाभाविकरूपेण विकसिताः भवन्ति। एषा व्यवस्था केवलं भाषाशिक्षणस्य उपायः नास्ति, अपितु बालमनोविज्ञानस्य, सामाजिकपरिवेशस्य, सांस्कृतिकपरम्परायाश्च वैज्ञानिकस्वीकारः अस्ति।

प्राचीनभारतीयशिक्षायां शिक्षणं विद्यार्थिनः ग्राह्यशक्त्यनुसारं प्रदीयते स्म। गुरवः संवादकथाद्युपायैः बोधगम्यतां प्रमुखतया स्वीकरोति स्म। मातृभाषा बालकस्य स्वाभाविकाभिव्यक्तेः ज्ञानार्जनस्य च श्रेष्ठं माध्यमम् अस्ति। अतः राष्ट्रियशिक्षानीतिः अपि मातृभाषाशिक्षणं विशेषेण समर्थयति।

भारतीयसंस्कृतौ भाषा संस्कृतेः परम्परायाः जीवनमूल्यानां च संवाहिका अस्ति। मातृभाषामाध्यमेन विद्यार्थी स्वसंस्कृतिं साहित्यं नैतिकमूल्यानि च सहजतया अधिगच्छति। संस्कृतभाषा भारतीयज्ञानपरम्परायाः मूलाधारः इति राष्ट्रियशिक्षानीत्यामपि प्रतिपादितम्।

राष्ट्रियशिक्षानीतिः मातृभाषायां भारतीयभाषानां च संरक्षणं बहुभाषिकतां च प्रोत्साहयति। मातृभाषायां दृढाधारः विद्यार्थिनं अन्यभाषाः अपि सुकरतया अधिगन्तुं समर्थं करोति। अतः मातृभाषायां वैश्विकभाषानां च समन्वयः अस्याः नीत्याः प्रमुखवैशिष्ट्यम् अस्ति।

अतः निष्कर्षतया वक्तुं शक्यते यत् मातृभाषाशिक्षणस्य सिद्धान्तः प्राचीनभारतीयशिक्षादर्शनस्य मूलभावनयाः आधुनिकप्रतिरूपम् अस्ति। एषः सिद्धान्तः बालकस्य बौद्धिकविकासं, सांस्कृतिकचेतनाम्, सृजनात्मकतां, आत्मविश्वासं च समानरूपेण

पोषयति। यदि अस्याः नीत्याः प्रभावीकार्यान्वयनं भवेत्, तर्हि भारतीयशिक्षाव्यवस्था ज्ञानसमृद्धा संस्कारसम्पन्ना च भविष्यतीति निःसंशयम्।

गुरुकुलम् ↔ NEP 2020

आचार्यः ↔ Teacher as Facilitator

ब्रह्मचर्यम् ↔ Holistic Development

संस्कृतम् ↔ Indian Knowledge Systems

स्वाध्यायः ↔ Self Directed Learning

शास्त्रार्थः ↔ Critical Thinking

मातृभाषा ↔ Multilingual Education

कौशलविकासः

राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० प्रमुखलक्ष्येषु कौशलविकासः अत्यन्तमहत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। आधुनिकसमाजे केवलं सैद्धान्तिकज्ञानं पर्याप्तं न भवति, अपि तु तस्य व्यवहारिकप्रयोगक्षमता, समस्यासमाधानशक्तिः, नवोन्मेषचिन्तनम्, नेतृत्वगुणाः, स्वावलम्बनम् च अपेक्षितानि भवन्ति। अतः राष्ट्रियशिक्षानीतिः विद्यार्थिनां ज्ञानस्य सह कौशलानां समविकासं शिक्षायाः अनिवार्याङ्गत्वेन स्वीकुर्वती अस्ति।

प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतौ अपि कौशलविकासस्य महत्त्वं स्पष्टतया दृश्यते। गुरुकुले विद्यार्थी केवलं वेदान् न अधीयन्ते स्म, अपि तु कृषिकर्म, गोपालनम्, वनजीवनम्, आश्रमव्यवस्थापनम्, शारीरिकव्यायामः, धनुर्विद्या, संवादकौशलम्, आत्मसंयमः, समयपालनम् इत्यादीनि व्यवहारिककौशलानि अपि अधिगच्छन्ति स्म। एतेषां माध्यमेन ते स्वावलम्बिनः, कर्तव्यपरायणाः, समाजोपयोगिनः च अभवन्।

राष्ट्रियशिक्षानीतौ विद्यालयस्तरात् एव कौशलाधारितशिक्षणस्य व्यवस्था निर्दिष्टा अस्ति। विद्यार्थिनः स्वस्य अभिरुचिमानुसृत्य हस्तशिल्पम्, कृषिः, उद्यमिता, कम्प्यूटरप्रौद्योगिकी, कलाः, व्यावसायिकशिक्षा, अन्ये व्यवहारोपयोगिनः विषयाश्च अध्येतुं प्रोत्साह्यन्ते। एतेन शिक्षा केवलं परीक्षायाः कृते न, अपि तु जीवनस्य कृते भवति। एषा भावना प्राचीनभारतीयशिक्षायाः जीवनोपयोगिदृष्टेः पुनराविर्भावः इव दृश्यते।

कौशलविकासस्य प्रमुखोद्देश्यः रोजगारयोग्यतायाः वर्धनमपि अस्ति। किन्तु राष्ट्रियशिक्षानीतिः कौशलं केवलं आर्थिकोपार्जनस्य साधनं न मन्यते। सा व्यक्तित्वविकासस्य, सामाजिकदायित्वस्य, सृजनात्मकशक्तेः, आत्मविश्वासस्य च विकासं समानरूपेण महत्त्वपूर्णं मन्यते। एषः व्यापकदृष्टिकोणः भारतीयशिक्षादर्शनस्य "सा विद्या या विमुक्तये" इति मूलभावनानां स्मारयति।

अस्यां नीतौ अनुभवाधारिताध्ययनम्, परियोजनाकार्यम्, उद्योगसंस्थाभिः सह सहयोगः, स्थानिकज्ञानस्य उपयोगः, समाजाधारितशिक्षणम् इत्यादयः उपायाः प्रतिपादिताः। विद्यार्थी वास्तविकजीवनस्य समस्याः ज्ञात्वा तासां समाधानाय प्रयत्नं कुर्वन्ति। प्राचीनभारतीयगुरुकुलेष्वपि ज्ञानं व्यवहारे परीक्ष्यते स्म। अतः उभयोः शिक्षाव्यवस्थयोः अनुभवस्य, अभ्यासस्य, कर्मणश्च महत्त्वं समानमेव दृश्यते।

भारतीयज्ञानपरम्परायाम् उद्योगशीलता, शिल्पविद्या, आयुर्वेदः, वास्तुशास्त्रम्, वस्त्रनिर्माणम्, धातुविज्ञानम्, जलव्यवस्थापनम्, कृषिविज्ञानम् इत्यादिषु उत्कृष्टाः कौशलपरम्पराः आसन्।

राष्ट्रियशिक्षानीतिः एतासां परम्पराणां संरक्षणं नवप्रयोगैः सह समन्वयश्च प्रोत्साहयति। अनेन परम्परागतज्ञानं आधुनिकविज्ञानस्य सह संयोज्य नूतनविकासमार्गाः उद्घाटयन्ते।

अतः निष्कर्षतया वक्तुं शक्यते यत् राष्ट्रियशिक्षानीतिः कौशलविकाससिद्धान्तः प्राचीनभारतीयजीवनदृष्टेः आधुनिकपरिष्कृतस्वरूपम् अस्ति। यदि विद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु च कौशलाधारितशिक्षणस्य प्रभावीकार्यान्वयनं भवेत्, तर्हि विद्यार्थिनः केवलं पदवीधराः न, अपि तु आत्मनिर्भराः, सृजनशीलाः, उत्तरदायिनः, राष्ट्रनिर्माणे समर्थश्च नागरिकाः भविष्यन्ति।

अनुसन्धानसंस्कृतिः

अनुसन्धानं ज्ञानविकासस्य मूलाधारः अस्ति। राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० शिक्षायाः उद्देश्यं केवलं विद्यमानज्ञानस्य अध्ययनं न, अपि तु नवीनज्ञानस्य सृजनमपि इति प्रतिपादयति। अतः उच्चशिक्षायां अनुसन्धानस्य विशेषमहत्त्वं स्वीकृतम् अस्ति।

प्राचीनभारतीयशिक्षायां अनुसन्धानभावना स्वाभाविकरूपेण विद्यमाना आसीत्। ऋषयः तर्केण अनुभवेण च सत्यस्य अन्वेषणं कुर्वन्ति स्म। उपनिषदः न्यायदर्शनं मीमांसाशास्त्रं च भारतीयानाम् अनुसन्धानपरम्परायाः श्रेष्ठानि उदाहरणानि सन्ति। तक्षशिला नालन्दा विक्रमशिलादिषु विद्याकेन्द्रेषु अपि अनुसन्धानस्य समृद्धा परम्परा आसीत्।

राष्ट्रियशिक्षानीतिः अनुसन्धानसंस्कृतेः विकासाय National Research Foundation संस्थायाः स्थापनं प्रस्तावयति। बहुविषयकानुसन्धानस्य प्रोत्साहनं विश्वविद्यालयानां गुणवत्तावृद्धिः च अस्याः प्रमुखलक्ष्ये स्तः। अयं दृष्टिकोणः प्राचीनभारतीयसमन्वयपरम्परायाः आधुनिकरूपम् अस्ति। भारतीयशिक्षायाः मूलाधारः जिज्ञासा इति मन्यते। उपनिषदः प्रश्नपरम्परायाः महत्त्वं प्रतिपादयन्ति तथा राष्ट्रियशिक्षानीतिरपि विद्यार्थिनः प्रश्नकर्तारः चिन्तकाः नवोन्मेषकर्तारश्च भवितुम् प्रेरयति। एवं प्राचीनभारतीयपरम्परा आधुनिकशिक्षायामपि पुनः प्रतिष्ठिता भवति।

अतः निष्कर्षतया वक्तुं शक्यते यत् अनुसन्धानसंस्कृतिः राष्ट्रियशिक्षानीतेः आत्मा इव अस्ति। प्राचीनभारतीयशिक्षायाः जिज्ञासा, तर्कः, शास्त्रार्थः, सत्यअन्वेषणम् इत्यादयः आदर्शाः आधुनिकानुसन्धानदृष्ट्या पुनः सजीविताः सन्ति। यदि विश्वविद्यालयेषु स्वातन्त्र्यपूर्णचिन्तनम्, गुणवत्तायुक्तमार्गदर्शनम्, पर्याप्तनिधिः, नैतिकानुसन्धानपरम्परा च सुदृढीकृताः भवन्ति, तर्हि भारतम् पुनरपि वैश्विकज्ञाननेतृत्वं प्राप्तुं समर्थं भविष्यति।

प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतेः राष्ट्रियशिक्षानीतेः २०२० च तुलनात्मकमध्ययनम्

प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतिः तथा राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० इमे द्वे भिन्नकालसम्भूते शिक्षादर्शे स्तः। प्राचीनभारतीयशिक्षा वैदिकोपनिषदादिपरम्परायाः आधारेण विकसिताभवत्, यदा तु राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० आधुनिकभारतीयसमाजस्य, वैश्वीकरणस्य, विज्ञानप्रौद्योगिक्याः, सामाजिकपरिवर्तनानां च अपेक्षानुसारं निर्मिता। तथापि उभयोरपि मूलदृष्टौ अनेकानि साम्यानि दृश्यन्ते। विशेषतः समग्रव्यक्तित्वविकासः, मूल्याधारितशिक्षा, गुरोः महत्त्वम्, मातृभाषायाः स्थानम्, कौशलविकासः, अनुसन्धानप्रवृत्तिः, भारतीयज्ञानपरम्परायाः संरक्षणम् इत्यादिषु उभयोरपि उल्लेखनीयः सामञ्जस्यभावः दृश्यते।

प्राचीनभारतीयशिक्षायाः प्रमुखलक्ष्यं आत्मविकासः, चरित्रनिर्माणम्, धर्मपालनम्, समाजसेवा, मोक्षप्राप्तिश्च आसीत्। शिक्षा केवलं जीविकोपार्जनस्य साधनं न मन्यते स्म, अपि तु जीवनस्य परिष्कारस्य साधनम् इति स्वीकृतम्। राष्ट्रियशिक्षानीतिरपि शिक्षायाः उद्देश्यं केवलं परीक्षासफलता अथवा रोजगारप्राप्तिः न मन्यते, अपि तु सृजनात्मकता, नैतिकमूल्यानि, आलोचनात्मकचिन्तनम्, उत्तरदायित्वबोधः, राष्ट्रनिर्माणे सहभागिता च शिक्षायाः प्रमुखलक्ष्याणि इति प्रतिपादयति। अतः उभयत्र शिक्षाया व्यापकदृष्टिः समानरूपेण दृश्यते।

गुरुकुलव्यवस्थायां गुरुः शिक्षणप्रक्रियायाः केन्द्रबिन्दुः आसीत्। गुरुः शिष्यस्य ज्ञानं, चरित्रं, व्यवहारं, आध्यात्मिकविकासं च समन्वितरूपेण निर्माति स्म। राष्ट्रियशिक्षानीत्यामपि शिक्षकः केवलं अध्यापकः न, अपि तु प्रेरकः, मार्गदर्शकः, अधिगमसहायकः च इति वर्णितः। यद्यपि आधुनिकशिक्षायां संस्थागतव्यवस्था, तन्त्रज्ञानस्य उपयोगः, विशालविद्यार्थिसङ्ख्या च वर्तन्ते, तथापि गुरोः प्रेरणात्मकभूमिका उभयत्र समानतया महत्त्वपूर्णा अस्ति।

पाठ्यक्रमदृष्ट्या अपि उभयोरन्तरे रोचकं साम्यम् अस्ति। प्राचीनभारतीयशिक्षायां वेदाः, वेदाङ्गानि, दर्शनम्, आयुर्वेदः, गणितम्, ज्योतिषम्, नीतिशास्त्रम्, कलाः, युद्धविद्या इत्यादयः बहवः विषयाः समन्वितरूपेण अध्याप्यन्ते स्म। राष्ट्रियशिक्षानीत्यामपि बहुविषयात्मकशिक्षा, विषयचयनस्वातन्त्र्यम्, कला-विज्ञान-प्रौद्योगिकी-साहित्यादीनां समन्वयः च विशेषतया प्रतिपादितः। अनेन स्पष्टं भवति यत् समन्वितपाठ्यक्रमस्य भावना नूतना नास्ति, सा भारतीयपरम्परायाः एव आधुनिकाभिव्यक्तिः अस्ति।

मातृभाषाशिक्षणस्य विषये उभयोरपि समानो दृष्टिकोणः दृश्यते। प्राचीनकाले संस्कृतभाषा ज्ञानपरम्परायाः प्रमुखमाध्यमम् आसीत्, किन्तु शिक्षणं विद्यार्थिनः बोधगम्यताम् अनुसृत्य प्रवर्तते स्म। राष्ट्रियशिक्षानीतिः प्रारम्भिकशिक्षायां मातृभाषाया विशेषमहत्त्वं प्रतिपादयति। अनेन विद्यार्थिनः बौद्धिकविकासः, आत्मविश्वासः, सांस्कृतिकचेतना च दृढीभवन्ति।

अनुसन्धानस्य विषये अपि उभयत्र गाढः सम्बन्धः दृश्यते। उपनिषदां संवादपरम्परा, न्यायमीमांसयोः तर्कप्रणाली, नालन्दातक्षशिलादीनां विद्यानिकेतनानाम् अनुसन्धानपरम्परा च प्राचीनभारतीयशिक्षायाः वैशिष्ट्यम् आसीत्। राष्ट्रियशिक्षानीतिः National Research Foundation इत्यस्य माध्यमेन अनुसन्धानसंस्कृतेः पुनरुत्थानाय प्रयतते। अनेन स्पष्टं भवति यत् ज्ञानस्य सृजनम् उभयोरपि शिक्षाव्यवस्थयोः मूलतत्त्वम् अस्ति।

तथापि उभयोरन्तरे केचन भेदाः अपि सन्ति। प्राचीनभारतीयशिक्षा मुख्यतया गुरुकुलाश्रमेषु सीमिता आसीत्, अधुना तु शिक्षा विद्यालयेषु, महाविद्यालयेषु, विश्वविद्यालयेषु, ऑनलाइनमाध्यमेषु च विस्तृता अस्ति। आधुनिकशिक्षायां वैज्ञानिकप्रयोगाः, डिजिटलप्रौद्योगिकी, वैश्विकसहकार्यं, समावेशीशिक्षा, सर्वशिक्षाअधिकारः इत्यादयः नूतनाः आयामाः समाविष्टाः सन्ति। अतः राष्ट्रियशिक्षानीतिः प्राचीनमूल्यानि आधुनिकपरिस्थितिषु पुनर्व्यवस्थितवती इति वक्तुं युक्तम्।

तुलनात्मकसारणी

प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतिः ↔ राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२०

तुलनाया: आधारः	प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतिः	राष्ट्रियशिक्षानीति: २०२०
शिक्षाया: उद्देश्यः	आध्यात्मिकविकासः, चरित्रनिर्माणम्, धर्मपालनम्, मोक्षप्राप्तिश्च	समग्रव्यक्तित्वविकासः, सृजनात्मकता, नैतिकमूल्यानि, राष्ट्रनिर्माणम्
शिक्षादर्शनम्	आध्यात्मिकमूल्याधारितम्	भारतीयमूल्याधारितम्, आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या समन्वितम्
गुरोः भूमिका	ज्ञानदाता, संस्कारकर्ता, जीवनमार्गदर्शकः	शिक्षकः, प्रेरकः, मार्गदर्शकः, अधिगमसहायकश्च
शिक्ष्यस्य भूमिका	अनुशासनयुक्तः, सेवाभावी, जिज्ञासुः	सक्रियश्रेयता, आलोचनात्मकचिन्तनः, नवोन्मेषकर्ता च
शिक्षणपद्धतिः	गुरुकुलवासः, संवादः, शास्त्रार्थः, स्वाध्यायः	अनुभववादिताध्ययनम्, परियोजनाधारिताध्ययनम्, डिजिटलाध्ययनम्
पाठ्यक्रमः	वेदाः, वेदाङ्गानि, दर्शनम्, आयुर्वेदः, कलाः, युद्धविद्या	बहुविषयात्मकपाठ्यक्रमः, कौशलशिक्षा, भारतीयज्ञानप्रणाली
भाषाभाष्यम्	संस्कृतप्रधानम्, बोधगम्यशिक्षणम्	मातृभाषा, बहुभाषिकता, संस्कृतप्रोत्साहनम्
मूल्यांशिका	सत्यम्, धर्मः, अहिंसा, सेवा	संवेदानिकमूल्यानि, नैतिकशिक्षा, सामाजिकदायित्वम्
कौशलविकासः	जीवनोपयोगिकौशलानि, स्वावलम्बनम्	व्यावसायिकशिक्षा, रोजगारोपयोग्यकौशलानि, उद्यमिता
अनुसन्धानम्	शास्त्रार्थः, तर्कः, ऋषिपरम्परा	राष्ट्रियअनुसन्धानप्रतिष्ठानम्, नवोन्मेषः, अनुसन्धानसंस्कृतिः
मूल्याङ्कनम्	आचारः, व्यवहारः, ज्ञानम्	सामर्थ्याधारितमूल्याङ्कनम्, सततमूल्याङ्कनम्
प्रौद्योगिकी	प्रत्यक्षगुरुशिक्षणम्	डिजिटलशिक्षा, प्रौद्योगिकीसमन्विताध्ययनम्
समाजसम्बन्धः	लोकसंघर्षः, धर्मपालनम्, मिश्राग्रहणम्	समावेशीशिक्षा, सततविकासः, वैश्विकनागरिकता, परोपकारिता

उपसंहारः

प्रस्तुतेऽस्मिन् शोधलेखे प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतेः राष्ट्रियशिक्षानीतेः २०२० च तुलनात्मकमध्ययनं सम्यगुपपादितम्। अध्ययनात् स्पष्टं भवति यत् प्राचीनभारतीयशिक्षा केवलं ज्ञानार्जनस्य साधनं नासीत्, अपि तु व्यक्तित्वनिर्माणस्य, चरित्रसंस्कारस्य, नैतिकजीवनस्य, समाजसेवायाः, आध्यात्मिकविकासस्य च सुदृढाधारः आसीत्। गुरुकुलव्यवस्था, गुरुशिष्यसम्बन्धः, समग्रशिक्षा, मूल्याधारित-जीवनदृष्टिः, स्वाध्यायः, शास्त्रार्थपरम्परा, भारतीयज्ञानसम्पदः च अस्याः शिक्षाव्यवस्थायाः वैशिष्ट्यानि सन्ति।

राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० अपि शिक्षां केवलं परीक्षाकेन्द्रितप्रक्रिया न मन्यते। सा विद्यार्थिनः समग्रविकासं, बहुविषयात्मकाध्ययनम्, मातृभाषाशिक्षणम्, कौशलविकासम्, अनुसन्धानसंस्कृतिं, भारतीय-ज्ञानपरम्परायाः संरक्षणम्, प्रौद्योगिक्याः समुचितोपयोगं च विशेषतया प्रोत्साहयति। अस्याः नीत्याः मूलदृष्टिः भारतीय-परम्परायाः जीवनमूल्यान् आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या पुनः प्रतिष्ठापयितुम् अस्ति।

तुलनात्मकविक्षेपणेन ज्ञायते यत् उभयोरपि शिक्षाव्यवस्थयोः मूललक्ष्यं मानवस्य सर्वाङ्गीणविकासः एव अस्ति। यद्यपि कालः, सामाजिकपरिस्थितयः, तन्त्रज्ञानम्, प्रशासनव्यवस्था च परिवर्तिताः, तथापि शिक्षायाः आधारभूतमूल्यानि अद्यापि तानि एव सन्ति। एतादृशे सन्दर्भे राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० प्राचीनभारतीय-शिक्षादर्शनस्य यान्त्रिकानुकरणं न करोति, अपि तु तस्य विवेकपूर्णं नवोन्मेषात्मकं पुनर्व्याख्यानं करोति।

तथापि अस्याः नीत्याः सफलता केवलं नीतिपत्रस्य उत्कृष्टतया न भविष्यति। गुणवत्तायुक्तशिक्षकप्रशिक्षणम्, पर्याप्ताधारभूतसुविधाः, समुचितवित्तीयसहाय्यम्, अनुसन्धानप्रोत्साहनम्, भारतीयभाषानां सुदृढीकरणम्, प्रभावीप्रशासनम्, समाजस्य सक्रियसहभागिता च समानरूपेण अपेक्ष्यन्ते। एतेषां विना नीत्याः आदर्शाः व्यवहाररूपं न प्राप्स्यन्ति।

अतः निष्कर्षतया वक्तुं शक्यते यत् राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतेः शाश्वतमूल्यानि आधुनिकविश्वस्य आवश्यकताभिः सह समन्वययितुं कृतः महत्त्वपूर्णः प्रयत्नः अस्ति। यदि

अस्याः नीत्याः प्रभावीकार्यान्वयनं भवेत्, तर्हि भारतीयशिक्षाव्यवस्था ज्ञाने, संस्कारे, अनुसन्धाने, नवोन्मेषे, वैश्विकनेतृत्वे च नूतनमध्यायं प्रारभेत्। एषा नीतिः न केवलं भारतस्य, अपि तु विश्वशिक्षाक्षेत्रस्यापि प्रेरणास्रोतः भवितुमर्हति।

ग्रन्थसूचि: (Selected Bibliography)

प्राथमिकग्रन्थाः

१. ऋग्वेदः।
२. यजुर्वेदः।
३. तैत्तिरीयोपनिषद्।
४. छान्दोग्योपनिषद्।
५. बृहदारण्यकोपनिषद्।
६. मुण्डकोपनिषद्।
७. मनुस्मृतिः।
८. महाभारतम्।
९. कौटिलीयार्थशास्त्रम्।
१०. पाणिनेः अष्टाध्यायी।

द्वितीयकग्रन्थाः

१. Altekar, A. S. Ancient Indian Education. Motilal Banarsidass.
२. Radhakrishnan, S. Indian Philosophy. Vols. I and II.
३. Basham, A. L. The Wonder That Was India.
४. Krishna Kumar. What is Worth Teaching?
५. Dutt, Sukumar. Buddhist Monks and Monasteries of India.
६. Vivekananda, Swami. Complete Works of Swami Vivekananda.

सरकारीदस्तावेजाः

१. Government of India. National Education Policy 2020. Ministry of Education, New Delhi.
२. University Grants Commission Reports.
३. UNESCO. Learning: The Treasure Within. 1996.
४. UNESCO. Education in a Multilingual World. 2003.